

ПРОТЕСТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ТЕОРЕТИЧНОГО ТА ЕМПІРИЧНОГО АНАЛІЗУ

Неврівноваженість економічних і політичних процесів, що тією чи іншою мірою притаманна так званому перехідному суспільству, зумовлює актуальність проблем соціального конфлікту, готовності населення до соціального протесту, механізмів генерування соціальної напруженості. Зазначені аспекти тривалий час знаходяться у центрі уваги багатьох вітчизняних соціологів: Н.Паніної, Є.Головахи, Є.Суїменка, О.Владика, М.Мищенко та інших.

Серед різноманітних форм політичної активності важливе місце посідають ті з них, за допомогою яких громадяни безпосередньо висловлюють свої думки, вимоги, незадоволення. Їх аналіз є цілком актуальним, оскільки надає можливість не лише зафіксувати зростання чи спад цього явища на певному етапі розвитку суспільства, а й виробити методологічні та емпіричні прийоми, які допоможуть прогнозувати його в майбутньому.

Йтиметься про ті прояви колективних дій, які в соціологічній літературі називають протестними формами політичної поведінки, варіанти останніх можуть бути різними – від “м’яких”, якими є збір підписів, участь у законних мітингах і демонстраціях, до “жорстких” (радикальних) форм, які містять елементи насильства. Зазвичай участь у них беруть незначні (співвідносно із суспільством) групи людей, водночас ця активність є невід’ємним фактором для характеристики сучасного політичного життя країни.

Аналіз протестної поведінки в соціології будується за традиційною схемою: фіксується реакція громадян щодо соціально-політичної ситуації в країні (тут основними індикаторами виступають ставлення до реформ, органів влади, політичних лідерів, уявлення про можливість особистого впливу на політичні події і участі у масових акціях протесту) та вивчення фактів таких дій. Важливим елементом такого аналізу є водночас оцінка експертів щодо ефективності й динаміки акцій протесту в майбутньому.

Спробуємо здійснити аналіз протестної активності населення шляхом пошуку відповідей на ряд запитань: які форми протестних дій викликають підтримку серед населення і якою є міра готовності особистої участі у них; чи існує динаміка у показниках соціально-економічної ситуації в орієнтаціях на різні форми протестної активності; чи є наявними фактори соціоструктурного порядку, що детермінують підтримку протестної поведінки; що лежить в основі політичних цінностей і уявлень груп людей, які орієнтовані на радикальні форми політичного протесту.

Для початку кілька слів про особливості інтерпретації самого поняття “протест”. У західній соціології під “соціальним протестом” розуміють “заперечення” соціальної дійсності, принципів суспільного устрою і неприйняття окремих сторін суспільно-політичного життя, незадоволення існуючими порядками й інститутами влади загалом, виступ проти окремих аспектів їх політики [1, 25]. Найбільш уживаними залишаються два підходи до дефініції протесту. В основі одного із них – цінності нормативного характеру. Відповідно протест визначається як форма “нетрадиційної” політичної поведінки. При цьому критерієм розмежування традиційної і нетрадиційної поведінки є наявність чи відсутність законів, норм, що сприяють лобюванню інтересів різних соціальних груп.

Іншим є підхід, який застосовують при аналізі політичних конфліктів. Останні за формами прояву поділяються на протест і повстання. При цьому протест розглядається як форма політичного конфлікту, предметом якого виступають конкретні дії влади. Переважно протестна поведінка не є довготривалою і реалізується у таких формах, як: демонстрації, мітинги, пікетування, вуличні сутички й інші дії, пов’язані з порушенням громадського

спокою. Порівняно із протестом повстання стосуються більш фундаментальних питань і зазвичай передбачають прояв озброєного насильства між представниками політичного режиму і його опонентами. Аналізуючи протестний потенціал, будемо виходити із окреслених підходів.

Спробуємо визначити, які фактори лежать в основі протестної поведінки. В сучасній соціології серед таких визначають показники соціального самопочуття і динаміку соціальних очікувань населення. У зв'язку з цим спинимося на понятті депривації, що є центральним елементом багатьох теорій, які аналізують конфлікт і породжені ним протестні дії. Під депривацією ми розуміємо усвідомлене сприйняття суспільством розриву між ціннісними очікуваннями і ціннісними можливостями їх задоволення. Ціннісні очікування – це уявлення людей про те, як вони хотіли б жити, відповідно ціннісні можливості – це уявлення про те, як вони можуть реалізувати свої потреби і очікування в реальному житті. Наслідком різкого зростання розриву між ціннісними очікуваннями і ціннісними можливостями є посилення відносної депривації. Остання є соціально-психологічним станом, її причини можуть бути різними: суб'єктивні, психологічні, структурні та інші.

Уперше концепція відносної депривації була введена С.Стауффером, та Р.Мертоном, які вважали, що люди відчувають депривацію головним чином у таких випадках, коли оцінюють своє становище як несприятливе порівняно із становищем інших індивідів чи соціальних груп [2; 3; 4].

Вихідною позицією цієї теорії є думка про те, що особисті атитюди, прагнення, надії, вимоги з'ясовуються системою співвідношення – сукупністю ідей і спостережень, на основі яких у індивіда формується власне бачення конкретної ситуації. Так, суб'єкт А знаходиться в стані відносної депривації по відношенню до суб'єкта Х (найчастіше сприймається як певний рівень соціального благополуччя), і якщо: 1) суб'єкт не володіє Х; 2) суб'єкт бажає володіти Х; 3) суб'єкт порівнює своє становище із становищем інших суб'єктів, що володіють Х; 4) суб'єкт розглядає як реальне і можливе власне володіння Х [5, 48].

Основними елементами моделі відносної депривації є: суб'єкт депривації, система соціальних порівнянь, зовнішній вплив, що порушує усталену, звичну систему соціальних порівнянь та рівень депривації.

Спробуємо на прикладі певної соціальної групи схематично описати механізм депривації. Під впливом зовнішніх факторів відбувається порушення усталеної системи оцінок, яке супроводжується появою можливості соціальних порівнянь, результати останніх посилюють почуття незадоволення і нерівності. При цьому важливо зазначити, що здебільшого реальний рівень добробуту групи залишається впродовж усього періоду порівнянь стабільним, водночас у результаті його зіставлення членами групи, він виявляється дещо нижчим порівняно з певним ідеальним рівнем, останній оцінюється більшістю у групі як цілком досяжний за умови деяких реконструкцій і перерозподілу засобів і пільг у суспільстві. Окреслені тенденції призводять до посилення почуття незадоволеності, появи фрустраційних настроїв, що сприяє посиленню мотивації щодо включення суб'єкта депривації у різні форми участі в протестних діях.

Окреслена схема, на перший погляд, видається чіткою моделлю, яка вибудовує рух індивіда у напрямі протестної активності, однак тут варто зреагувати на прикметник “відносна”. Його використання авторами концепції, на нашу думку, дає підстави розуміти, що стан депривації не є абсолютним, а виникає саме внаслідок порівняння себе з іншими. Однак різні соціальні групи, що живуть у різних суспільствах, безперечно, по-різному сприймають практично однакові життєві обставини: низький рівень життя певних груп, до якого вони призвичаїлися протягом тривалого часу і не очікують для себе поліпшення у майбутньому, не викликає у них стану незадоволеності; інші ж групи, що перебувають у більш сприятливому порівняно із першими стані, відчувають глибоке невдоволення і навіть фрустрацію, тобто йдеться про такий стан суспільства, коли за відповідних умов саме наростання відносної депривації веде до політичної і протестної активності, однак практика доводить, що формула “депривація – протест” не завжди підтверджується.

Так, результати досліджень англійського суспільства 70-х років ХХ ст. засвідчили наявність протестного потенціалу у груп із середнім рівнем задоволеності своїм становищем, а також і серед молоді. Це дало підстави для висновку, що в стабільних соціально-економічних системах мотивація до протесту має багатофакторний аналіз і не визначається лише рівнем відносної депривації (що розглядалося передусім через рівень матеріального становища). Центральним фактором, що визначає різні форми політичної участі, в тому числі протестної поведінки, є також рівень освіти. До того ж як засвідчив досвід, істотно вищі показники депривації фіксують у країнах, де політична і соціально-економічна ситуація характеризується високою нестабільністю [6].

Крім означеної нами теорії відносної депривації, для аналізу протестного потенціалу в сучасній соціології використовуються й інші підходи, серед яких – концепція кризи політичної участі С.Хантінгтона, яка доводить можливість виникнення і домінування жорстких форм політичної участі населення, якщо зростання політичних вимог випереджає процеси інституалізації політичної системи [6, 39–59].

У 1970-х роках на зміну концепції відносної депривації приходять американська теорія мобілізації ресурсів. У ній основна увага переноситься на психологічний фактор залучення до соціальних рухів, при цьому акцент відводиться раціональному вибору як основі мотивації особистої участі та визначається, що людина керується насамперед потребою ідентифікуватися із групою, відчувати себе її частиною.

У 1980-х роках ці підходи змінюються теоріями політичного процесу, в яких основними поняттями стають “структура політичних можливостей”, “фази протесту”. У сучасних підходах, на думку російського соціолога В.Сафронова, окреслюються нові тенденції аналізу протестної поведінки. Зокрема, доводиться, що мобілізація участі у різних акціях протесту зумовлена не стільки станом незадоволення, скільки структурою політичних можливостей; політична культура і зміни системи цінностей, а не депривація визначають політичну участь [7, 16].

Сучасні дослідники зазначають, що до аналізу намірів участі у тих чи інших формах протесту варто долучати дані про особливості політичної культури. Остання є одним із тих факторів, що визначають політичну поведінку населення.

Тепер спробуємо емпірично, на основі вторинного аналізу даних соціологічного моніторингу “Українське суспільство 1994–2006 рр.” Інституту соціології НАН України перевірити практичну ефективність окреслених підходів. Перший показник, який підтвердить чи, навпаки, спростує теорію відносної депривації, – це міра задоволеності людей своїм становищем у суспільстві і, як наслідок, наявність чи відсутність стану депривації (табл. 1).

Таблиця 1

“Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві сьогодні?”

	1 998	1 999	2 000	2 001	2 002	2 003	2 004	2 005	2 006
Задоволе ний	7 ,0	8 ,0	8 ,5	8 ,1	1 2,3	1 1,2	1 5,4	1 9,5	2 0,2
Важко відповісти	1 5,3	1 8,7	2 2,1	2 1,8	2 3,9	2 7,1	2 6,4	3 3,9	3 0,6
Не задоволений	7 7,7	7 3,3	6 9,4	7 0,1	6 3,7	6 1,7	5 8,2	4 6,6	4 9,1

Дані моніторингу засвідчують, що більшість населення України переживає відносну депривацію. Як свідчать дані, такий стан зафіксовано майже у половини населення України, хоча порівняно із 1998 р. і наступним цей показник суттєво зменшився. Однак це слабо

корелює із потенціалом протесту, готовність брати участь у мітингах і демонстраціях у 2006 р. висловило 30% населення (табл. 2) [8].

Таблиця 2

Готовність населення до участі у мітингах, демонстраціях протесту

	998	999	00	001	002	003	004	005	006	
Скоріше так	5,2	0,1	,4	25	9,7	9,7	2,3	8,0	5,2	0,7
Важко відповісти	9,1	1,3	,0	31	9,2	8,1	5,8	3,7	4,9	3,5
Скоріше ні	5,4	8,5	,6	43	1,7	1,7	1,6	8,2	9,9	5,8

Отже, можемо зробити висновок, що протестна активність не є прямою психологічною реакцією на економічну депривацію і на погіршення життя загалом. Результати досліджень засвідчують також, що поряд із мірою задоволеності своїм становищем у суспільстві важливими у зв'язку з аналізом протесту є самооцінки населення щодо змін їх матеріального добробуту порівняно з тими, які були три-п'ять років тому. Дані фіксують оцінки населення щодо зміни матеріального становища їх сім'ї (табл. 3).

Таблиця 3

“Поліпшилися чи погіршилися матеріальні умови Вашої сім'ї?”

	998	999	000	001	002	003	004	005	006
Значно погіршилися	0,9	9,7	8,4	9,5	8,2	1,8	9,0	2,3	6,9
Залишилися такими ж	0,4	9,8	4,6	8,5	9,2	4,2	3,8	8,9	6,9
Значно поліпшилися	,6	,6	,7	,8	,9	,8	,2	,1	,7

Як бачимо, значне поліпшення свого матеріального становища фіксує незначний відсоток респондентів, який порівняно з 2004–2005 рр. зменшився. Аналіз співвідношення налаштованості до участі у акціях протесту у групах, у яких рівень життя змінився у кращий чи гірший бік, виявився неоднаковим. Так, можна було передбачити, що найменшу протестну активність засвідчили ті респонденти, рівень життя яких поліпшився і навпаки (табл. 4) [8].

Таблиця 4

Співвідношення оцінки зміни свого матеріального становища і готовності брати участь у акціях протесту

	Не братиму участі в акціях протесту	Важко сказати	Братиму участь у акціях протесту
Значно	27,9	32,9	36,4

погіршилися матеріальні умови			
Залишилися такими ж	37,9	34,7	31,8
Значно поліпшилися	1,1	0,6	0,6

Також відчутною є різниця у протестних намірах серед опитаних, які різною мірою занепокоєні можливістю стати безробітними. Чим сильнішими є такі настрої, тим вищим є показник міри готовності до протестної активності, до того ж це стосується як “м’яких”, так і “жорстких” її форм.

Тепер спробуємо простежити взаємозв’язки між готовністю до протестів із мірою включеності й активності різних соціальних груп у сферу політики. Аналіз даних моніторингу засвідчив, що такі показники, як “інтерес до політики”, “знайомство із програмами політичних партій”, “членство в політичних партіях та інших громадських організаціях” істотно диференціюють респондентів. Чим більшою мірою останні включені в політику, тим більшим протестним потенціалом вони володіють. Демократичні переконання і політичну активність висловлюють представники тих самих соціальних груп.

Значний вплив, як зазначалося, на динаміку протесту справляє політична культура. Особливостями останньої на сучасному етапі розвитку українського суспільства є: криза цінностей офіційної радянської ідеології, відчуження або низький інтерес більшості населення до участі в політичних процесах (певною мірою цікавляться політикою 67% станом на 2006 р.) високий рівень політичної апатії (49% у 2006 р. вважали, що їхні дії нічого не змінять у політичному житті країни) [8], поширена політико-правова неосвіченість, недовіра до органів влади, очікування харизматичного лідера, здатного змінити стан справ на краще та інші. До того ж можна зазначити, що низький рівень поінформованості зумовлює і недостатню політичну компетентність населення. Частково з цією обставиною може бути пов’язана його відносно низька орієнтація на обстоювання своїх інтересів за допомогою тих чи інших протестних форм. Більшою мірою участь у протесті проявляється на рівні ідей (“міг би взяти участь”), ніж на рівні реальних дій (“брав участь”). Останні при цьому є лише реалізацією нагромадженого соціального незадоволення, яке в свою чергу може породжуватися широким спектром політичних і соціально-економічних причин.

У більшості тих, хто схильний до політичного протесту, електоральні й протестні форми участі взаємодоповнюють один одного. Підтверджується і думка про те, що рівень освіти визначає готовність до протесту. Серед тих, хто задекларував можливість своєї участі у різних акціях протесту, переважають особи з середньою спеціальною та вищою освітою [8].

Виходячи із окреслених моментів, спробуємо зробити ряд висновків.

Серед факторів, що спонукають до протестної поведінки, останніми роками спостерігаються певні зміни. Так, якщо у 2004 р. війна цінностей була закладена в основу Майдану, то сьогодні більшість населення заявляє, що стимулом до акцій протесту можуть стати: підвищення комунальних тарифів, випадки гострої несправедливості з боку уряду. Тому можливі в майбутньому акції протесту матимуть радше гостро соціальний характер.

У сучасному українському суспільстві домінує підтримка ненасильницьких форм протесту: збір підписів, участь у мітингах та демонстраціях. Однак, як зазначає Н.Паніна, не варто забувати, що перевагу таких форм протесту можна прогнозувати до того моменту, поки не відбудеться розчарування в їх ефективності [9, 45].

Чим більшою мірою люди включені в політику (інтерес до політики, знайомство із програмами політичних партій), тим більшим протестним потенціалом вони володіють.

Демократичні переконання і політичну активність висловлюють представники тих самих соціальних груп.

У більшості тих, хто схильний до політичного протесту, електоральні і протестні форми участі взаємодоповнюють один одного.

Значний вплив на динаміку протесту справляє політична культура. Особливостями останньої на сучасному етапі розвитку українського суспільства є: низький інтерес більшості населення до участі в політичних процесах (певною мірою цікавляться політикою 67%); високий рівень політичної апатії (49% у 2006 р. вважали, що їхні дії нічого не змінять у політичному житті країни), поширена політико-правова неосвіченість та інші. На думку Є. Головахи, найбільш характерною рисою політичної й економічної свідомості населення сучасної України є стан амбівалентності – поєднання поглядів, думок, почуттів, орієнтацій, які взаємовиключають одні одних. Коли людина, приміром, одночасно виступає за свободу пересування і збереження чи навіть посилення режиму прописки, за обмеження доходів і необмежену зарплатню [10, 130].

До того ж можна зазначити, що низький рівень поінформованості зумовлює і недостатню політичну компетентність населення. Частково з цією обставиною може бути пов'язана його відносно низька орієнтація на обстоювання своїх інтересів за допомогою тих чи інших протестних форм. Останні при цьому є лише реалізацією накопиченого соціального незадоволення, яке в свою чергу може породжуватися широким спектром політичних і соціально-економічних причин.

Практичне здійснення протестної активності пов'язане з наявністю достатньою мірою розвинутих політичних суб'єктів – політичних партій, громадських організацій. Останні в сучасних умовах користуються незначною популярністю серед населення (станом на 2006 р. членами політичних партій були 5% населення).

Тому завдання політиків, учених і громадськості – інтенсивно здійснювати пошук шляхів і механізмів нейтралізації соціально напружених ситуацій. Серед таких засобів можемо зазначити: створення сприятливих соціально-економічних умов для задоволення основних потреб і реалізації інтересів тих соціальних груп, які спроможні за рахунок своєї трудової діяльності розв'язати коло проблем, що стоять перед ними; проведення чіткої, виваженої соціальної політики, яка гарантувала б соціально незахищеним категоріям населення держави задоволення життєвих потреб на достатньому рівні; проведення заходів з метою зниження рівня протистояння основних суб'єктів соціально напружених ситуацій, у тому числі організація переговорних процесів, пошук компромісів для досягнення консенсусу та інші. Водночас вважаємо за необхідне наголосити на тому, що пріоритети у напрямках та заходах щодо зменшення рівня соціальної напруженості з'ясовуватимуться структурою факторів можливого протесту, а також рівнем задоволення основних потреб і реалізації інтересів та прав соціальних спільнот, гостротою і формами протистояння соціальних груп, що сповідують різні соціальні цінності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ваништейн Г.И.* Массовое сознание и социальный протест в условиях современного капитализма. – М., 1990.
2. *Stouffer S.A.* The American Soldier. – Princeton, 1949.
3. *Merton R.K.* Social Theory and Social Structure. – Free Press, 1957.
4. *Ruinciman W.G.* Relative Deprivation and Social Justice. Routledge and Kegan Paul, 1966.
5. *Marsh A.* Protest and Political Consciousness. – London, 1977.
6. *Huntington S.P.* Political order in Chaning Societies. – New Haven, 1968.
7. *Сафронов В.В.* Потенциал протеста и демократическая перспектива// Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. I. – Вып. 4.
8. Українське суспільство 1994–2005 рр.: Соціологічний моніторинг. – К., 2005.
9. *Головаха Є., Паніна Н.* Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності. – К., 2001.

10. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований.
– К., 1993.